על יום כפור ועל עגנון ועל סרט עברי

מאת **ד"ר ישראל אלדד**

לש. י. עגנון, ליובל ומחציתו

„הגבהתי עיני לראות אם נתה דעתו של זקני וראיתי שהביאו ספסלים לבית המדרש והעמידו אותם לשמאלו של ארון הקודש, זה למעלה מזה, כמדריגות של בית המרחץ, ואדם אחד שאינו רוצה להזכיר שמו, עומד על גב במעלה העליונה, וכעין מצנפת של נחתום בראשו והוא שר פזמונים שאינם של יום הכיפורים, ונער קטן, בנו או בן בנו, עומד על ידו ועושה לפי אותם הפזמונים עוויות של שטות, וחצי בית המדרש מביט ומסביר להם פנים... כשעמדתי להתעטף בטלית ראיתי שציצית אחת חסרה, בא אותו שאנו מסיחים דעתנו ממנו הוא אינו מסיח דעתו ממנו ולחש לי, טלית של ג' ציצית... עגמה עלי נפשי, ולא על אותו דבר שלחש לי, אלא על יום טוב קדוש זה של יום הכפורים זה, שעובר בלא תפילה ובלא כלום".

(עגנון. טלית אחרת).

*

אין זה חלומו של עגנון, אם כי הסיפור כולו צורה של חלום לו. זו היא מציאות שלנו, מכל מקום של חלק גדול בקרבנו, או אם לאמר בביטויו של עגנון „חצי בית המדרש". אנו הולכים לבית המדרש, ביום כיפורים ודאי, והיינו רוצים שזקננו יתן לנו מקום. אך אנו מצויים בצד שמאל של בית המדרש ובו עומדים הספסלים כמו בבית מרחץ, והחזן לובש אותה כיפה לבנה, חגיגית כביכול, שדומה למצנפת של נחתום.

ובטלית רק ג' ציציות, ואַל תאמר טובים השלשה מן האחד, כי פסולה היא באשר לא שלמה היא.

ושואל אני מפי פלוני: היכן תתפלל „כל נדרי" ואומר הוא לי במקום זה וזה ולשם יבוא צ'ליסט וינגן את סטוצ'בסקי.

לא, אין זה כבאותו סיפור חלומי אחר של עגנון, בו הוא מוזמן לקונצרט לליל ראש השנה דוקא („התזמורת"). קונצרט זה אין לו שייכות לראש השנה, אך צ'ליסט זה שינגן „כל נדרי" באותו בית כנסת שאינני רוצה להזכיר שמו, יש לו שייכות מכוונת ל„כל נדרי" זה.

ושואל אני מפי פלמוני, והיכן תתפלל אתה „כל נדרי", והוא אומר לי בישיבת חברון או אצל הרבי מגור.

ומהרהר אני: שמא ואולי, עם או בלי „להבדיל" — אלו ואלו דברי אלהים חיים, בישיבת חברון ואצל הרבי מגור ודאי חדאי, אך אולי ואולי גם שם, באותו מקום בו ינוגן בצ'לו, ואולי אף בגילוי ראש רחמנא לצלן, אך אולי ואולי לבבות מרתתים, אשר אלהים ירד אליהם. אולי.

אך ודאי חדאי שלא בכל המקומות ההם אשר באמצע, אשר שם משוררים הללו שמצנפות נחתומים בראשיהם ורוב קהל בא לשמוע אל הרננה ואל התיפלה ולא לב ולא אלהים חיים שם.

אלא שזוהי המציאות בבית מרחץ זה של דורנו. וביטוי הולם נותן לה עגנון בחלומותיו. אם את עצמו הוא חולם איני יודע, אך אותנו הוא חולם, זה בגדר ודאי. וגם נפשנו עלינו עגומה, ולא רק נפשו. אלא שבעגמומיות זו שבנפש — גם נחמה. בכיסופים אלה לזקיננו וליום כיפורים שלהם ולפת השלמה שלהם. שרש נחמה ותקוה. ואולי אף באותו צ'ליסט אשר הזמינו מזמינים להעלותם בדרך זו אל כסא הדין והרחמים. ורק לא באותה „תזמורת" המנגנת בהיכלי תרבות זרה שם המנגנים „אף על פי שעיניהם על כליהם אין העיניים רואות מה הידים עושות, משום שכולם כאחד סומים, וחוששני להם שמא אף אזניהם אינן שומעות מה שהם מנגנים, שמרוב שהם מנגנים נתחרשו". ורק לא באותם „פיקניקים" הנערכים „לכבוד" ראש השנה ו„לכבוד" „יום הכיפורים" על ידי רבבות „מטיילים ונופשים" כפי שהם קרויים בעתונות, המנצלים את „סוף השבוע הארוך" כפי שכונה השנה על ידי עתונות זו ראש השנה ליהודים, ואין אתה יודע מה זכות לכל הרבבות ההם לחוג חג זה שכולו אמונה וקדושה ואין בו חולין ולא יומא דפגרא, מה זכות להם ליהנות מחג אולטרה־יהודי־יהדותי זה, מאחר שאף את לוא חייהם היומיומי אין הם מכוונים לפיו ושאל אותם „בחרם" אם יודעים הם למחרת מה חודש עברי ומה תאריך עברי הוא, מה טעם אם כן נותן לכל אלה חופש מעבודה, מה טעם לבטלה זו שלהם? מה לכל האינטליגנטים האלה, לאנשי „הרוח" שיצאו למאותיהם „לחוג" את „הימים הנוראים" בקפריסין?

ודאי שטלית בת ג' ציציות פסולה היא, אך לא בטלית מדובר עוד, כי אם במי שמחפש אותה (חיפושים אלה, הידועים כל כך בסיפורי עגנון), מי שרוצה להתעטף בה ומי שנפשו עדיין ולפחות עגומה עליו בהיפסל טלית ובהתחלל יום כיפורו. עדיין טובים אלה מכל „הנופשים" הללו, ואולי אף טובים מהם הבאים לליל „כל נדרי" להתפלל בליווי הצ'לו ההוא. מי בקול רעש גדול ומי בקול דממה דקה ובלבד שיהיו: „אלו ואלו בטעם מטכסים, ה' ימלוך, כל ועודי ועד ביושר מיפים, ה' מלך".

*

על הנושא עגנון ויום הכיפורים כבר עמדו רבים וטובים ממני. אך מה לשני אלה — ישאל השואל ול...סרט העברי?

ויכולני לפטור עצמי בפשטות על דרך האסוציאציות העגנוניות, מה לראש השנה ולכרטיס לתזמורת וכיוצא באלו הקפיצות שהוא או גבוריו קופצים מעולם לעולם, מדירה לדירה, מקדמות למודרנה, בלעג ובצער ולשם הטעמת השבר וכו' וכו' בפירושים מפרשים.

ויכולני לעשות את דרכי בגשר אותו כלי שדובר בו, אותו צ'לו ל„כל נדרי" ולאמר לה לאותה משוררת הכואבת את כאב אמנות האמת, והטוענת: קולנוע אינו בגדר אמנות, לאמר לה: הסרט כלי הוא, ודינו דין כלי, המתקדש במהות ובאיכות המופקת ממנו. והרי ישנם אמני קולנוע העושים עבודתם עבודת קודש ממש, וראינו סרטים שהם בגדר „תפילה לעני כי יעטוף", ואם כי הרוב המכריע המיוצר בטכניקה מודרנית זו, הוא קש וגבבא ובוקי סרוקי ושהי פחי, וראוי לגניזה ואף לאיסור מוחלט כאשר אכן נוהגים בארצות מסויימות, שאת הטוב ממנו מותר לקבל, אין להפקיר מכל וכל כלי זה שהוא כיום ראשון במדרגה לחינוך המונים. ולמה יופקר כלי זה? למה לא תנוגן בו קדושה?

הנה יוצא אני מסרט יווני: אלקטרה.

וכולו אומר קדושה. הנה אפשר להעלות טרגדיה קדומה, מיתוס של נקם אכזרי, של גזירת אלים, בכלי מודרני זה של מצלמה קולנועית, ואפשר לזעזע את הנפש אף היום ב„כורוס" היווני הקדום ההוא, המלווה את גיבורי הטרגדיה כל הזמן, כל הזמן. ולא אבוא לפרט סגולותיו של הסרט, כי אין זה ענייני כאן, כי אם אקצר ואומר: קנא נתקנאתי בהם ביוונים שהבינו, הם, אשר שרשרת שלהם אל עברם הקלאסי ההוא קרועה היא ומנותקת הרבה יותר משרשרת מסורת ונפש שלנו, הבינו לחדור אל מעמק זה, כי שם גדולתם, בזאת יבואו אל הקודש, ובקודש זה יבואו כפני עולם.

ואצא משם ואבוא אל מה שקרוי כאן סרט עברי ומה שזכה לתהילות ותשבחות כסרט ראשון ראוי לשמו וכהתחלה טובה: אלדורדו.

ושנאתי אני את הלשון העברית אשר בפי גבורי הסרט ההוא, שכל כולו „קיטש", חיקוי רע, קלקול מחריד אף של הורו־גרעינו „קזבלן" שלפחות סגולה עדתית כלשהי עמדה בו, ולא בשל הסרט עצמו נזדעזעתי, כי אם על אותה „עתונות" טובה אשר היתה לו, אשרינו וטוב חלקנו כאשר גם אנו יודעים לעשות ספק מערב פרוע, ספק בלש ודאי רע, ספק מין ודאי מגעיל, ואף לא נימת אמת אחת, ממילא אף לא טיפת אמנות אחת.

הם ב„אלקטרה" ואנו ב„אלדורדו". והרי זה הקו האחד של „אמנות" זו של נופש־חופש־סוף־שבוע־ארוך־דראש־השנה.

קו הניהיליזציה המוחלטת, שבורי תרבות רוצים לכנותה בשם „ישראליות", מתוך התגרות מכוונת ביהדות.

*

אינני יודע מה שמו של במאי הסרט „אלקטרה", אך יודע את השם ברגמן, המעלה אגדה ומיתוס צפוני בסרט השבדי. ואני מוכן ומזומן לשאול כלים ותמרים מאמנים־חרשים גויים, כאשר עשה שלמה המלך בבואו לבנות מקדש לאלהי ישראל. ואני מוכן ומזומן ללמוד מהמשובחים שבהם, במקום מהמקולקלים שבהם, כאשר עושים אצלנו כיום.

מה נוטלת עמה „הבימה" עוד היום, בצאתה לחוץ־לארץ, מה רוצים יהודים וגם גויים לראות ב„הבימה"? את ה„דיבוק". זה היה וזה יהיה אות לידה לתיאטרון הלאומי שלנו, כי ב„הדיבוק" באה לידי ביטוי מהות עמוקה שבעם היהודי.

והסרט העברי, העברי במהותו ולא בלשונו, מצפה ל„הדיבוק" שלו.

וכך עלה בנפשי הרעיון: יועלה עגנון לסרט. ובאופן קונקרטי: יוסרט אותו סיפור מופלא „מלאך המוות והשוחט" שבכרך האחרון של כתבי עגנון „האש והעצים", סיפור שהופיע, דומני, לפני שנה, כערב יום הכיפורים. ועניינו בתמצית: מלאך המוות הופיע אצל השוחט בן השבעים ואמר לו כי הגיעה שעתו. והשוחט מבקש לסיים מעשה שחיטה כשרה, ואחר מעשה השחיטה זוכה לדחייה נוספת של שעות אחדות, ואחרי השעות האחדות זוכה גם למחצית היום השישי, ולאחר מכן, זוכה עוד לעשות שבת אחת נוספת, וזוכה להבדלה ולמוצאי שבת, ובינתיים מצווה למצווה, תפילה לתפילה, ומדי פעם שוב מופיע מלאך המוות — והוא לא מפיסטו של גויים, לא אשמדאי, כי אם כמעט טוב־לב, מין מלאך מוות יהודי שכזה, כמעט שאתה רואהו מנשק את המזוזה, כל כולו רק עושה דברו של הקב"ה, ואף השוחט־האדם־היהודי מבינו יפה ומכבדו.

איני יודע אם נסתייעתי בלא־יודעין גם באותו מוטיב של מלאך המוות הברגמני המשחק שחמט עם גיבור הסרט בשעת מגיפה, אלא שגם זה אינו אלא עניין חיצוני, כי כאן הכל יהודי בתוכנו, כי כאן יכול במאי טוב להעלות את הנפש היהודית ההיא בחוויותיה, ביחסה אל המיטאפיסי ואל הפיסי הקדוש שבחיים, דרך אותם מעשים שעושה אותם או רוצה לעשות אותם השוחט בכל השעות האלו שהוא מתכונן להחזיר את נשמתו לבורא, ואם ירצה הבמאי ההוא להרחיב את היריעה, מי ימנע ממנו לשלב אף כאן את אחד החלומות העגנוניים מ„ספר המעשים", באותה מסגרת עצמה, או בדרך סיפור בתוך סיפור, שהרי אותו שוחט עצמו, הוא הוא אותו זקן שאליו נכסף הבן או הנכד, אותו הוא רואה בחלומו מן המודרניות הקרועה, מי ימנע ממנו לשלב כאן את אחד מסיפורי יום הכיפורים, אם מעל גג בית ירושלמי, אם בעיר מערבית, אם כאותה עיירה של שוחט, ובלילם של בלבולם המדוממה? כל פרט ופרט המתואר אצל עגנון, שלכאורה דרך הסיפור והסטיליזציה הסגנונית שאינם קולנועיים, חשובים בו כל כך, הם רבי עלילה פנימית, והרי אנו עומדים בימי הגל החדש, המוצא או רוצה ולא תמיד בהצלחה, להוציא מפרטי מעשיו של אדם יותר מאשר מסבכי עלילות שבסרט הישן. עולם האסוציאציות העגנוניות, שלכאורה שרירותיות הן, אך באמת כבולות הן כבילה אמנותית, שהיא כבילה תרבותית אל העומק, אולם זה הוא אוצר בלום, מעיין לא־אכזב, לאחד ברגמן־יהודי, אשר יוכל לעשות בחומר עגנוני זה, במיתוס יהודי זה (בל אחטא בשפתי בערב יום כיפורים זה בצירוף זה של „מיתוס יהודי", אם כי זה רק לתפארת המליצה ולסיבור האוזן, והיודע יודע מה היתר ומה איסור בצירוף זה, שאולי הוא תמור מצירוף צילו ל„כל נדרי"), בעלילה יהודית זאת שבין בית מדרש רידינאי בבוטשאטש דרך ברלין הממושכלת עד לגג בית בתלפיות הצופה בליל ירח אל הכותל מכאן ואל ים המלח מכאן, („פי שנים" מסיפורי יום הכיפורים). אם יטול זאת אחד ברגמן יהודי מצד האיכות, הוא יעשה סרט גדול מכל סרטי ברגמן, כי תהיה בו מהות גדולה יותר, אף הומאנית יותר מאשר „מעיין הבתולים" או „החותם השביעי". ואם חשוק יחשק לו הבמאי לשלב נימה של הומור במעשה מלאך המוות והשוחט, והומור זה הוא לגיטימי, לא רק בגלל ההומור שעגנון עצמו רווי בו, כי אם בגלל החיים היהודיים העמוקים שרוויי הומור טוב, מיטאפיסי ואנושי גם הוא, שלא כהומור הצברי הקלוקל נוסח אלדורדו, הרי או שידלוהו מסיפור זה עצמו (הבהמה האחרונה שהשוחט שוחטה ממש נשברת ונהנית מהזכיה להשחט בסכין כשרה, או מלאך המוות המשכנע את השוחט: „כלום לא שמעת מה שאמר שמואל בר נחמני" וכו') או שישלב לכאן את הפנינה „אצל חמדת", מעשה באכילתו ושתייתו של חזן ערב יום הכיפורים, וכיוצא באלה המוטיבים והעלילות שרבות מעלותיהן, והמעלה העליונה שבהן שכל מעלה ומעלה עומדת לעצמה כעלילה, כהווי וכסימבוליקה יהודית ומיטאפיסית.

ואם תרצה: הן יש בו בסרט כזה גם אם הוא יעלה בעזרת מוטיבים מספר המעשים את מה שקורצווייל מכנה כדימוני אצל עגנון, אנטיתיזה אף לאלקטרה, לטרגדיה היוונית, אנטיתיזה ראוייה לשמה בנצחונו זה של השוחט על מלאך המוות, או בעצם מהותו של המאבק היהודי לקידוש החומר, לא רק קידוש הלבנה, כי אם גם קידוש האכילה, קידוש האהבה ואף כניעה טובה ועצובה למוות שהוא שליחו של אלהים ולא מעגל־נקם־ודמים חסר־שחר, ולו גם על דרך שבירה זו שעגנון מבטא אותה, שבירת כלים ושפיכת יינם, אבדן מפתחות והתרוקנות בית מדרש, שגם בהם ומהם וגם בנו, עומדים הכיסופים אל הטוב והנעלה, באשר יש תקווה כל עוד יש עוגמה זו שבנפש על יום כיפור העובר בלא תפילה, בלא כלום.

ולאמת ולאמנות ולמקוריות אשר כזאת, לא דרוש כלל כסף של מיליונים. לכך דרושים כיסופיו של אמן, לכך דרושה „רק" נפש. רק? הרי זה הכל.

„הבוקר" — 27.9.63 — עמ' 3